

חיותה דויטש

החיפוש אחר נקודת המבט: דו קוליות כמפתח בעריכה הספרותית

הקדמה: הדרמה במעשה העריכה

ההפרדה בין כתיבה עיונית לכתיבה ספרותית היא הפרדה ברורה ואין כאן המקום להרחיב בה. נושא המאמר הזה הוא עריכה ספרותית, במקרה שלי – עריכה עצמית. אני רוצה לתאר בו את החיפוש שלי ככותבת וכעורכת העורכת את עצמה אחר נקודת המבט הנכונה של הסיפור הנכתב, והבחירה בשפה וביכולת ההתבוננות הנובעת ממנה. ובכל זאת, אבקש להקדים מילים אחדות הקשורות גם לעריכת עיון ולהצביע על כך שהגבול בין שני סוגי הכתיבה לא תמיד חד.

ראשית, עצם קיומו של עורך נוסף על הכותב ושל דיאלוג ביניהם, מִזְמָן דרמה, שכן יש בכך מפגש בין שתי נקודות מבט שונות, של כותב ושל קורא (שבמקרה הוא גם עורך). הדיאלוג הזה חשוב גם, ואולי בעיקר, כשהוא קונפליקטואלי. הוא חשוב לחידוד הטקסט ומסריו ורעיונותיו, דרכי הנגשתו וסגנונו. בעזרת העורך עומד הכותב מול קורא ראשון של הטקסט שלו, ומבין לראשונה איך נקראים דבריו. הבנה זו עשויה לשנות את הטקסט המקורי ולעיתים קרובות כך אכן קורה.

דוגמה נוספת להתנגשות דרמטית ספרותית בטקסט עיוני היא הבנייתו כדיאלוג, כדרך שבנויים למשל כתבי אפלטון או ספר הכוזרי. לפני שנים אחדות ראתה אור טרילוגיה עיונית פילוסופית שערכתי שכתב הרב ד"ר מיכאל אברהם. בתחילת העבודה המשותפת עם הכותב (בעיניי עבודת עורך וכותב במיטבה היא סוג של חברותא), הצעתי לו להוסיף לספר דובר ולבנות אותו כדיאלוג בין שני דוברים, רב ותלמיד. אומנם אני חשודה על הספרותיות וחובבת דרמות, אבל כנראה שלספר העיוני הפילוסופי הזה העצה אכן התאימה. זהו מעשה ספרותי שמחדד את ההתנגשות בין עמדות שונות, ומסייע בסופו של דבר להבהרת עמדת הכותב. המחבר הסכים כמעט מיד, והתגובות העידו שזו הייתה בחירה נכונה.

א. בחירת המספר

בתחילת כתיבת כל ספר אני מחפשת את קולו של המספר. מי יספר את הסיפור הזה? אני שואלת את עצמי. האם 'מספר גיבור'? 'מספר עד'? 'מספר כל-יודע'? כל אחד מסוגי המספרים הללו המוכרים מהספרות, יש לו כמובן יתרונות וחסרונות. ה'מספר הכל-יודע' – כשמו כן הוא, יודע הכול. הוא 'אלוהי' היצירה שיצר. ה'מספר העד' יראה לעיניים, ו'הסופר יודע הכול' – יראה גם ללב. לא רק לליבו של המספר הגיבור, אלא לליבותיהם של כולם. ה'מספר הגיבור' אותנטי. מספר על חייו ומעורר הזדהות, הוא יודע מה הוא חש. נדמה לי שהיום בעידן של ממוארים

וצילומי סלפי, הוא האופנתי ביותר. 'מספר עד' – יודע פחות אבל אמין, מספק נקודת מבט נוספת על זו של הגיבור (דרמה), ו'מספר כל-יודע' – הוא הבחירה האולטימטיבית והמפתח. הדרך הפשוטה והאמינה להעביר מידע. הוא יודע הכול. אין לו שום מגבלה, הוא יכול לספק תובנות עומק על חיי הגיבור שהגיבור עצמו אינו מודע להן. הוא יודע דברים שהתרחשו בעבר, הוא גם יודע דברים על העתיד. כל יכול ממש. יש כמובן סוגי ביניים, למשל 'מספר כל-יודע' שבעצם מספר את הסיפור מנקודת מבטו של הגיבור, אך לא אפרטם כעת.

כמובן שלכל החלטה על דמות המספר יש השלכות לשוניות וסגנוניות, התלויות באופיו של הגיבור וברקע שלו. נער מהרחוב לא יכול לדבר כמו ביאליק, ועולה חדש לא יכול לדבר כמו ירון לונדון. זה דבר פשוט וידוע. אבל ההשלכות הסגנוניות הן החלק הקל של הבחירה הספרותית. החלק הקשה והעיקרי הוא בחירת נקודת המבט עצמה, ובחינת יכולתה לספר את הסיפור. בפרק הבא אדגים נקודה זו מתוך ספרים שכתבתי, ואציג בפניכם את הנימוקים לבחירותיי ואת שיקול הדעת שמאחוריהן.

ב. תובנה פנימית, נקודה ארכימדית ו'סוכן חשאי'

הנושא העיקרי שמטריד אותי בבחירת קולו של המספר הוא יכולתו לספק תובנות פנימיות – האם גיבור הספר שלי ידע להתבונן בעצמו ולספק מבט של עומק על חייו? אלה לא רק המשלב והשפה אלא גם יכולת ההתבוננות, התיאור וההמשגה. מודעות. ניתוח פנימי. "אינסייט" (יש מילה לזה בעברית?)

הדבר בולט מאוד בכתיבת ביוגרפיות. מה עושים כשהגיבור הוא לא 'חפרן', ואין לו הכלים הסבלנות או היכולת לספק תובנות ותחושות על חייו? אם אסתפק בנקודת מבטו של נשוא הביוגרפיה לא אוכל ליספק את הסחורה, הספר יישאר פלקטי ושטוח. משעמם ושטחי.

אז מה עושים?

הבחירה ב'סופר כל-יודע' מפתה כאן. אבל גם בחירה כזו לא תמיד עוזרת כשאין די חומר גלם ביוגרפי להסתמך עליו. ספרי **נחמה**¹ על נחמה ליבוביץ, נכתב מנקודת מבטו של 'סופר כל-יודע'. הגיבורה עצמה, יש לזכור, כבר לא הייתה בין החיים כשכתבתי אותו. ועם זאת, מדי פעם נתתי לקול שלה לבצבץ דרך מכתבים שכתבה לאנשים הקרובים אליה. מכתבים יפהפיים, רגישים ומדויקים, שדרכם היא סיפקה תובנות על חייה. או דרך הערות שהעירה על הגיליונות, וכדומה. המכתבים והציטוטים הללו הנכחו אותה בדרך ש'מספר כל-יודע' לעולם לא יוכל לעשות.

אבל לא כולם נחמה. מה לגבי אנשים שלא השאירו מכתבים כמוה? מה לגבי אלה ששיחות איתם לא יכולות לספק קול פנימי כזה, עשיר ומתבונן די צרכו?

הפתרון שמצאתי לכך באחדים מספריי הוא יצירת 'סוכן חשאי' – דמות נוספת, בדויה, מושתלת, שתפקידה לשקף רבדים שהגיבור לא יגיע אליהם בכוחות עצמו – שאינם מתאימים לאישיות ולצורת השיח שלו. היא עושה זאת בעזרת עיניי שלי ותובנותיי כמשוחחת שאני 'משאילה' לה.

¹ חיותה דויטש, נחמה – סיפור חייה של נחמה ליבוביץ, ידיעות ספרים, תל אביב 2008.

הדמות הנוספת הזו והקול הנוסף שלה, הם הם אותה 'נקודה ארכימדית', שעליה כתב ארכימדס שלו רק תימצא לו הוא יוכל 'להרים' את העולם. אני זקוקה להם כדי להרים את עולמו של הספר שלי.

קֶרֶן שֶׁמֶשׁ בִּיעֵר

הקושי התעורר לראשונה כשכתבתי את **קֶרֶן שֶׁמֶשׁ בִּיעֵר**,² סיפורו של ניצול שואה ושל האישה הפולניה שהצילה אותו. ראיתי את גיבור הספר, כל המידע שהיה ברשותי נבע מעדותו שלו, אבל האיש המקסים והמיוחד הזה, שלאורך שיחותינו לא הפסיק להצחיק אותי כמו שהצחיק את הנאצים, לא ידע לחפור ולהעמיק. כך נולדה 'אלישבע'. בראתי דמות נוספת, בדמותי ובצלמי כמעט. בדיתי את סיפור המסגרת שלה כולו: היא ספרנית ביד ושם, נקלעת אליו בטעות, ועוד אי אלו פרטים שלא ארחיב בהם כאן. הכול בדוי, למעט הדבר העיקרי – היא פוגשת ומראיית את ריצ'רד, גיבור הסיפור, ממש כמוני. אלישבע הייתה שגרירתי הנאמנה וה'קול' שלי, היא העניקה לספר את המבט וההתבוננות שריצ'רד לא יכול לספק. שהרי הוא לא יכול היה לומר על עצמו משפט כמו – "כל פעם שעצוב לי וקשה, אני מספר בדיחה, כדי לחמוק אל הטריטוריה המוכרת שלי". את התובנה הזו, הייתי צריכה לנסח בעצמי ולשים בפיה.

הטלפון הנייד שלי מצלצל. שכחתי להחליש אותו. כשאני מראיית את ריצ'רד אני לא עונה.

"את יודעת למה פולניה לא עונה לטלפון?" הוא צוחק,

אני מרגישה בדיחה מתקרבת: "אתה יודע שאני לא פולניה, נכון?"

"מאיפה ההורים שלך? מישראל?"

"לא. מסלוניקי, יוון."

"מתי הם עלו ארצה?"

"אחרי המלחמה."

"פעם הכרתי בחור אחד..." הוא מתחיל, ותכף מגיעה בדיחה על שני יוונים שנפגשים ברחוב.

בפגישות המעטות שכבר היו לנו הספקתי ללמוד שריצ'רד מספר בדיחות בלי סוף, ושבדיחות היא הדרך שלו להסיט מבט ממה שהוא כאוב. התכונה הזו שלו מוזרה לי. אפילו קשה. אני באה מבית שהעצב גר בו בסדקים שבין הקירות, ומקנה להם מכובדות ועומק, האיש שמולי הוא איש שמח. אין לי דרך להסביר את זה.

(קֶרֶן שֶׁמֶשׁ בִּיעֵר, עמודים 31–32)

רוחמה

דבר דומה קרה לי בספרי **רוחמה**.³ גיבורת הספר הביוגרפי היא אישה מרוקאית מקסימה וכריזמטית מבאר שבע שאיבדה חמישה מבני המשפחה שלה בתאונת אוטובוס מחרידה בתחילת שנות השבעים, וקמה מעפר ומאפר לשקם את חורבות המשפחה, תוך מחיר אישי לא פשוט.

² חיותה דויטש, קֶרֶן שֶׁמֶשׁ בִּיעֵר, פרדס הוצאה לאור, חיפה 2015.

³ חיותה דויטש, רוחמה, נחשתן הוצאה לאור, בני ברק 2020.

רוחמה הייתה נפלאה בלספר לי עובדות, אנקדוטות, פתגמים, אבל היא לא יכלה, ושמא חששה, להעמיק. ואולי בכלל אופייני הדבר לבני הדור ההוא, שחונכו להתחשל ולנשך שפתיים, בלי להעמיק יותר מדי במצולות הנפש כדי לא לצלול ולהאבד בתוכם.

אחרי התלבטות לא פשוטה יצרתי גם כאן דמות שתמלא את תפקידי, והפעם יצרתי רוח רפאים. אני יודעת שזה נשמע מוזר, אבל זו הייתה הבחירה שלי, ונימוקיה עימה.

אבל בינתיים, גבו כפוף כשהוא חוזר מבית הכנסת, כי צער כבד מכביד על הגב שלו. הוא נפרד מראש גם מההיריון החדש הזה. והצער שלו משתלב בכל הצערים ובכל האסונות שקרו לו, ולמשפחתו, וליהודי מרוקו באשר הם. צער עתיק. מסורת עתיקת יומין של אור וחושך, שמחה ויגון. אמונה תמימה השורדת כל גזירה אני יודעת: אבא נולד איתו, ירש אותו מהמשפחה, הביא אותו עוד מהבית, מאבא שלו וסבא שלו והסבא של סבא שלו. צאצאי משפחת אבן דגן המיוחסת, גולי ספרד, מגורשי פרדיננד ואיזבלה יימח שמם.

אני רואה התמונות האלה חיות ממש – טור האנשים הארוך. החבילות, הילדים הבוכים חרש לאמם, הבוכים בקול. הילדים שמתו, ואלה שנפלו ושלא נולדו. הרבה צער יש בעולם. יותר מדי. אבל גם כוח, אלוהים נותן, לשרוד את תקופות החושך ולשמוח עד אין קץ בתקופות האור. בלית ברירה גם אני, כמו כולנו, אנחנו חלק מהשיירות הצועדות בלי לדעת לאן, מהאנשים הנאנחים בלי לדעת מה יקרה מחר. מי יחיה ומי ימות. מי ייוולד. מי לא ייוולד. והשאלה הכי קשה מכולן: מי מהשניים – זה שנולד וזה שלא נולד – זכה בגורל טוב יותר. כי את השאלה הזו אני לא מסכימה לשאול. ביננו, הרי יש שאלה קשה יותר: לו נתנה לי הבחירה, מה הייתי בוחרת. להיוולד או לא להיוולד?

(רוחמה, עמודים 8–19)

שימו לב לפרספקטיבה שמעניקה כאן רוח הרפאים: המבט ההיסטורי, שיקוף הסיפור העמוק. בזה בדיוק רציתי. הקול הזה והמבט הזה היו נחוצים לספר כאוויר לנשימה. הם שעשו אותו רב רבדי, עמוק ועשיר יותר. לא במקרה בחרתי דמות חלומית-מיסטית, שמתאימה לאווירה מסוימת של התרבות המתוארת, סיפורי אגדה, ברכות וקמענות למיניהן היו ממילא חלק מהסיפור, ורוחמה היטיבה לספר לי עליהם. הייתה העזה מסוימת בבחירתה. תיארתה לעצמי שאשלם עליה מחיר אבל אני מודה: התאהבתי ברוח הרפאים לבושת שמלת התכלת מהרגע הראשון שהיא עלתה על דעתי. להגנתי ייאמר שיצרתי אותה מתוך העלילה עצמה – רוחמה הייתה הילדה השנים עשרה של אימה, אחד עשר אחיה שקדמו לה היו נפלים ולא שרדו. עשיתי, אם כן, דבר פשוט, החייתי את אחד הנפלים, נפלה למעשה, והפכתי אותה לדמות המלווה את אחותה החיה בכל תחנות חייה.

אשת הרב, אשת הבישוף

האם אני כותבת אותה נכון? אני בוחרת ביואנה סבלנית וסולחת. ביואנה שמתגעגעת יותר משהיא כועסת. אני עושה בחייה כבתוך שלי, מחליטה החלטות. זה לא שהיא תקום מקברה ותכעס עליי. או על מישהו אחר מצאצאיה, נכון? אני שולחת לדניאל את הפרק האחרון שכתבתי. "קרא נא", אני מבקשת, "ותגיד לי בבקשה מה אתה חושב".

דניאל משיב מיד: "את כותבת את היואנה שלך. אולי יש יואנות אחרות. אולי יש גם פבלואים אחרים. זו זכותך, ובלבד שתדייקי בעובדות ההיסטוריות ככל האפשר.

(אשת הרב, אשת הבישוף, עמוד 231)

לאחרונה ראה אור רומן היסטורי על יהדות ספרד במאה ה-14, שאותו כתבתי בשיתוף ההיסטוריון ד"ר דוד יעקבסון. שמו 'אשת הרב, אשת הבישוף'.⁴ אני מספרת בו על יואנה אשת הרב שלמה הלוי שהיה הרב של בורגוס ואחרי פרעות קנ"א החליט להמיר דתו, הפך לנוצרי, ולימים לכומר ולבישוף של בורגוס עצמה. יואנה שדבקה ביהדותה היא גיבורת הרומן. כדי לספר את הסיפור שלה יצרתי את רות, אישה בת זמננו שתקועה בביתה הירושלמי עם פרוץ מגפת הקורונה בחברת בעלה המבולבל שבדיוק גילו אצלו אלצהיימר. הסיבה לכך שיצרתי את רות היא תחושתי שהמרחק ביני לבין יואנה, אישה יהודייה שחיה שש מאות שנה לפניי, גדול מדי. אני יכולה כמובן להשלים מידע היסטורי ופרטים 'טכניים' – מה לבשו, איך אכלו והיכן גרו אז. אבל יהיה לי קשה להתחבר לתודעה ולנפש של אישה מעולם כל כך רחוק. חששתי להיות אנכרוניסטית. לכן חיפשתי מישהי בת זמני שתייצג אותי ותכיל את השאלות האלה. מישהי שתבונן במתרחש ותשאל שאלות. את חלקן תשאיר אפילו לא פתורות. הספר נע בין תיאור המתרחש בספרד לפני שש מאות שנה, ובין תיאור ההווה של רות. יואנה מסופרת בגוף שלישי, רות מדברת בגוף ראשון, מחפשת מידע על יואנה, שואלת עליה שאלות, מתכתבת עם מומחה לספרד, כותבת את ההתלבטויות שלה באשר לדרך שלה לספר את הסיפור. הדו-קוליות הזו, של רות ושל יואנה, הייתה נחוצה לי, ובסופו של דבר היא ש"הרימה" את הספר ועשתה אותו למה שהוא.

בכוחה של נקודת המבט הנוספת, הארכימדית, "להרים" את הסיפור למקום גבוה יותר. כמו באולם הקונצרטים טובים השניים מן האחד. ההרמוניה הנוצרת משני קולות התומכים זה בזה, גדולה על פי רוב משירת הסולו של הקול היחיד, והתוצאה עשירה ויפה יותר.

⁴ חייתה דויטש ודוד יעקבסון, **אשת הרב, אשת הבישוף**, ידיעות ספרים, תל אביב 2021.